

TIMÁR ANDREA

*Dehumanizáció: az elkövető alakja az irodalomban,
a filmművészetben, a színpadon és a filozófiában*

Jelen kötet az ELTE BTK Modern Angol Irodalom Doktori Program T. H. E. (The Human Enigma) Doktori Kutatócsoportja szervezésében megrendezésre került *Dehumanizáció: az elkövető alakja az irodalomban, a filmen és a filozófiában* című konferencia előadásából áll össze.¹ Dehumanizáción embertelen bánásmódot értünk, melynek során valakit megfosztanak emberi méltóságától és/vagy individualitásától, és/vagy amikor eszköznek, s nem pedig célnek tekintik. A plenáris előadó, Maria Kronfeldner tudományfilozófus meghatározása szerint „aki dehumanizál, az tagadja, hogy bizonyos emberek az emberi nemhez tartoznak, vagy nem tekinti őket »teljes mértékben« embernek, s teszi ezt a célból, hogy kirekessze őket az emberi élet bizonyos politikailag releváns aspektusaiból (hogy ne vonatkozzanak rájuk bizonyos jogok, vagy ne részesüljenek a hatalomból, stb.)”.² Úgy tűnik, a dehumanizáció fogalmának megértéséhez az ember koronként és diskurzusonként változó, nem pusztán leíró, hanem performatív, társadalmi, politikai, jogi, etikai következményekkel bíró fogalmának jelentésével is tisztában kéne lennünk.³ Ám miközben tudható, hogy az ember leggyakrabban az állattal és a géppel szemben, gyakran ezek kirekesztésén (önmagából való) kivetésén keresztül tételeződik, a gép–állat–ember közti határvonalak stabilitása és immobilitása is újra és újra kritikai kérdésfelvetések tárgyává válik – akár nosztalgikus, akár affirmatív keretben. A dehumanizációval kapcsolatos vizsgálódások pontosan azokat a folyamatokat, helyzeteket és/vagy eseményeket veszik górcső alá, amikor emberek bizonyos más embereket állatszerűnek és/vagy gépszerűnek, esetleg tárgynak tekintenek és/vagy e szerint is bánnak velük.⁴ A dehumanizációról szóló diskurzusok ezért nemcsak erősen politizáltak, hanem általában erős etikai töltetet is hordoznak: a dehumanizációnak nem létezik etikailag semleges leírása. Albert Bandura, Bill Underwood és Michael E. Fromson szerint maga a dehumanizáció

¹ A konferencia szervezését az ELTE BTK Hallgatói Önkormányzat támogatta.

² Maria KRONFELDNER, „The Politics of Human Nature”, in *On Human Nature: Biology, Psychology, Ethics, Politics, and Religion*, eds. Michel TIBAYRENC and FRANCISCO J. AYALA, 625–632 (Amsterdam–Boston: Elsevier, 2017), 625. Sajtát fordítás: T. A.

³ Az ember koronként és diskurzusonként változó, ám mindig súlyos következményekkel járó definícióiról, s az ehhez kapcsolódó problémaköréről lásd: TIMÁR ANDREA és LACZHÁZI GYULA, „Ember”, in KRICSFALUSI BEATRIX, KULCSÁR SZABÓ ERNŐ, MOLNÁR GÁBOR TAMÁS, TAMÁS ÁBEL szerk., *Média- és kultúratudomány: Kézikönyv*, 40–53 (Budapest: Ráció Kiadó, 2018).

⁴ Nick HASLAM, „Dehumanisation: an Integrative Review”, *Personality and Social Psychology Review* 10, 3. sz. (2006): 252–264. Lásd még: MANNHARDT ANDRÁS, „Embernek látszó tárgyak”, *Magyar Narancs* 44 (2012), hozzáférés: 2019.07.06, <https://magyarnarancs.hu/lelek/embernek-latszo-targyak-82276>.

is etikai jellegű: egyfajta morális felelősségvárítással jellemezhető, hiszen, mondhatják, „aki nem »egészen« ember, azzal szemben nem kell felelősséget érezni”.⁵ Fontos azonban, hogy a dehumanizáció során az elkövető sosem nézi az áldozatot valóban *pusztán* állatnak, gépnek vagy tárgynak – ha annak nézné, akkor nem lenne szükség rá, hogy dehumanizálja. Nem törekedne arra, hogy – miként Doktor Wirths fogalmaz Jonathan Littell *Jóakaratók* című regényében – megszüntesse „közös emberségüket”⁶ (erről lásd még később).

Értelmezésünkben tehát a dehumanizáció nem egy természeti vagy biológiai csapás eredménye, de nem is a modernitással vagy a posztmodernnel megjelenő fejlemény, azaz nem egyenlő az emberi lényeknek tartott esszencia elvesztésével, vagy már eleve hiányzó voltára való reflexióval, sem az esztétikai dehumanizációval.⁷ A kötet írásai a dehumanizációt inkább emberek vagy embercsoportok közti hierarchizált viszonyok velejárájának, hatalmi viszonyrendszerek létrehozójának vagy eredményének tekintik adott történelmi helyzetben. Az „ember” fogalmát tehát a kötet tanulmányai eredendően nem problematizálják, ellenben megmutatják, hogy hogyan kérdőjelezhető meg mégis az „emberi”⁸ az elemzett irodalmi, színházi vagy filmművészeti alkotásokon keresztül.

A dehumanizációnak számos egyéb meghatározása létezik, jellegzetességeit, lehetőségfeltételeit, történetét különböző tudományágak vizsgálják: a filozófiát,⁹

⁵ Albert BANDURA, Bill UNDERWOOD and Michael E. FROMSON, „Disinhibition of aggression through diffusion of responsibility and dehumanization of victims”, *Journal of Research in Personality* 9, 4. sz. (1975): 253–269, 254. Saját fordítás: T. A. Mari Mikkola a szexuális erőszakot (*rape*), tágabban értelmezve pedig a beleegyezés nélküli szexuális aktust tekinti a dehumanizáció paradigmaticus esetének. Lásd Mari MIKKOLA, *The Wrong of Injustice: Dehumanization and its Role in Feminist Philosophy* (Oxford: Oxford University Press, 2016).

⁶ Jonathan LITTELL, *Jóakaratók*, ford. TÓTFALUSI Ágnes (Budapest: Magvető Kiadó, 2009), 753.

⁷ E folyamatokkal, s az ember és a nem-emberi „mások” közti határok lebomlásával kapcsolatban lásd: NEMES Z. MÁRIÓ „Ember, embertelen és ember utáni: a poszthumanizmus változatai”, *Helikon* 64, 4. sz. (2018): 376–393, valamint NEMES Z. MÁRIÓ, *Képkötő elevenség: Esztétika és antropológia a humanitás határvidékén*, *Cogito* könyvek 10 (Budapest: ELTE BTK Filozófiai Intézete–L’Harmattan Kiadó–Magyar Filozófiai Társaság, 2015).

⁸ Lásd: TIMÁR–LACZHÁZI, „Ember”.

⁹ Giorgio AGAMBEN, *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*, trans. Daniel HELLER-ROAZEN (Stanford: Stanford University Press, 1998); Giorgio AGAMBEN, *The Remnants of Auschwitz: The Witness and the Archive*, trans. Daniel HELLER-ROAZEN (New York: Zone Books, 1999) [a kötet hamarosan magyarul is megjelenik Darida Veronika fordításában]; Hannah ARENDT, *A totalitarizmus gyökerei*, ford. BERÉNYI GÁBOR, BRAUN RÓBERT, ERŐS FERENC és SERES IVÁN (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1992); Hannah ARENDT, *Eichmann Jeruzsálemben: Tudósítás a gonosz banalitásáról*, ford. MESÉS PÉTER (Budapest: Osiris Kiadó, 2000); Zygmunt BAUMAN, *Wasted Lives: Modernity and its Outcasts* (Cambridge: Polity Press, 2003); David Livingstone SMITH, „Dehumanization, Essentialism, and Moral Psychology”, *Philosophy Compass* 9, 11. sz. (2014): 814–824.

a pszichológiát, a szociálpszichológiát,¹⁰ a politika- és a történelemtudományt,¹¹ a jogtudományt¹² és persze a kritikaelméletet sem hagyta érintetlenül.¹³ A fogalom az irodalomkritikában legtöbbször a gender-fókuszú, a posztkolonialista, a holokausztal foglalkozó vagy a fogyatékoságtudományi szempontokat előtérbe helyező elemzésekben szerepel, gyakran traumaelméleti keretben, s általában az áldozatokra koncentrál.

A konferencia célja az volt, hogy a Magyarországon jobban beágyazott traumaelméleteken túllépve azt járja körül, mit tudhatunk meg a dehumanizációról akkor, ha nem az áldozat(ok), hanem az elkövető(k) alakját helyezzük a középpontba.¹⁴ Robert Eaglestone szerint az elkövető hangját megszólaltató vagy az elkövető nézőpontját megmutató irodalmi művek közelebb vihetnek minket a „megérthetetlen megértéséhez”, a „gonosz természetének megismeréséhez”,¹⁵ mint azok, amelyek az áldozatoknak szeretnének hangot adni.¹⁶ Eaglestone-t, akárcsak Hannah Arendtet a gonosz banalitása érdekli (lásd erről kötetünkben Chantal Delsolt), amely, tehetjük hozzá, lehetőségfeltétele annak is, hogy bármelyikünk elkövetővé válhasson. Sarkosan fogalmazva, az elkövetők alakjával kap-

¹⁰ Lásd például HASLAM, „Dehumanisation...”; BANDURA–UNDERWOOD–FROMSON, „Disinhibition of aggression...”; Lasana T. HARRIS and Susan T. FISKE, „Dehumanizing the lowest of the low: neuroimaging responses to extreme out-groups”, *Psychological Science* 17, 10. sz. (2006): 847–853; Jacques Philippe LEYENS, Paola M. PALADINO, Ramon RODRIGUEZ-TORRES, Jeroen VAES, Stéphanie DEMOULIN, Armando RODRIGUEZ-PEREZ and Ruth GAUNT, „The Emotional Side of Prejudice: The Attribution of Secondary Emotions to Ingroups and Outgroups”, *Personality and Social Psychology Review* 4, 2. sz. (2000): 186–197; Johannes LANG, „Explaining Genocide: Hannah Arendt and the Social-Scientific Concept of Dehumanization”, in *The Anthem Companion to Hannah Arendt*, eds. Peter BAEHR and Philip WALSH, 175–196 (London: Anthem Press, 2017).

¹¹ Pl. Alexander COOK, *Representing Humanity in the Age of Enlightenment* (London: Pickering and Chatto, 2013); Lynn HUNT, *Inventing Human Rights* (New York: Norton, 2007); Silvia SEBASTIANI, *The Scottish Enlightenment: Race, Gender and the Limits of Progress* (New York: Palgrave Macmillan, 2013); Gustav JAHODA, „An Anthropological History of Dehumanization From Late-18th to Mid-20th Centuries”, in *Humanness and dehumanization*, eds. Paul G. BAIN, Jeroen VAES and Jacques Philippe LEYENS, 13–33 (New York: Psychology Press, 2014).

¹² Samera ESMEIR, „On Making Dehumanization Possible”, *PMLA* 121, 5. sz. (2006): 1544–1551, www.jstor.org/stable/25501624.

¹³ Cary WOLFE, *What is Posthumanism?*, *Posthumanities* 8 (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2010); Rosi BRAIDOTTI, *The Posthuman* (Cambridge: Polity, 2013); Caroline N. TIPLER and Janet B. RUSCHER, „Dehumanizing representations of women: the shaping of hostile sexist attitudes through animalistic metaphors”, *Journal of Gender Studies* 28, 1. sz. (2019): 109–118; Helen MEEKOSHA and Russell SHUTTLEWORTH, „What’s So ‘Critical’ About Critical Disability Studies?”, *Australian Journal of Human Rights* 15, 1. sz. (2009): 47–76.

¹⁴ Az elkövetők iránti friss hazai érdeklődést jól mutatja, hogy a konferencia után nem sokkal jelent meg Pető Andrea *Láthatatlan elkövetők – Nők a magyarországi nyilas mozgalomban* (Jaffa Kiadó, 2019) című kötete.

¹⁵ Robert EAGLESTONE, „Avoiding Evil in Perpetrator Fiction”, *Holocaust Studies* 17, 2–3. sz. (2011): 13–26, 13.

¹⁶ Lásd még: Joanne PETTITT, *Perpetrators in Holocaust Narratives: Encountering the Nazi Beast* (Cham: Palgrave Macmillan, 2017). Az e vállalkozásban rejlő morális ellentmondásokról lásd: Claude LANZMANN, „Lanzmann juge »les Bienveillantes«”, *Le Nouvel Observateur*, 21 septembre 2006, 14.

csalatos kutakodások a „hogyan (volt) lehetséges” kérdése mellett akár a mindnyájunkban ott rejlő potenciális elkövetővel is szembesíthetnek.¹⁷ A jelen kötet írásai azt mutatják meg, hogy milyen az, amikor dehumanizáció történik, ám ez nem feltétlenül visz minket közelebb a dehumanizáció „megértéséhez”. Ugyanakkor rávilágítanak, hogy a dehumanizáció elkövetése legtöbbször az etika és a jog közti széles határmezsgyébe esik. Számos politikai, történeti, jogi környezetben előfordul, hogy ami igazságtalan, az még törvényes lehet, hogy ami nem etikus, az jogszerű, és éppen a törvények és morál közti távolság teszi lehetővé az arendti értelemben vett „banális” gonosz megjelenését.

Ezért a hétköznapi elkövetőkön keresztül fokalizált művek sokszor kényelmetlen helyzetbe az olvasót: Eric Leake „nehéz empátiának” nevezi ezt az elkövetői nézőpont megjelenítésével kapcsolatos olvasási tapasztalatot.¹⁸ Ilyenkor az olvasó nem ülhet fel többé arra a magas lóra, amelyet az áldozatok szempontjából megírt alkotások előidéztek morálisan „könnyebb empátia” biztosít, vagyis az a biztos tudat, hogy mi magunk – természetesen – sosem lennénk képesek olyan borzalmak elkövetésére, mint amilyenek az áldozatokkal történtek, hanem mintegy belekényszerülünk egy olyan megkettőzött pozícióba, ahol miközben morális szempontból távolságot tartunk, az elkövető szemével is látnunk kell az eseményeket. A bűnös-áldozat binaritáson túl ebből a szempontból különösen érdekes az a „szürke zóna” (Primo Levi), ahol az elkövető és az áldozat közti határvonal bizonytalanra válik (mint pl. a *Saul fia* című filmben), vagy ahol a félrenézés, esetleg a tehetetlenség a (potenciális) áldozatokat is cinkosokká vagy elkövetőkkel teszi (pl. Zoltán Gábor *Orgiájában*). A kötet szerzőit tehát elsősorban a dehumanizáció irodalmi, színházi vagy filmes ábrázolásai és retorikája érdeklik, amelyek más kérdésekkel szembesíthetnek, mint a filozófia, a történelem vagy a pszichológia megközelítései.

Jonathan Littell *Jóakaratók* (2006) című regénye például egy volt SS-tiszt, Dr. Aue fiktív önéletrajza, amelyben a dehumanizációról paradox és ironikus módon egy Wirths nevű SS-orvos értekezik:

Én arra a következtetésre jutottam, hogy az SS-őr nem azért válik durvává vagy szadistává, mert azt gondolja, hogy az elítélt nem emberi lény; épp ellenkezőleg, a haragja akkor nő meg és fordul át szadizmusba, amikor észreveszi, hogy az elítélt távolról sem az az alacsonyrendű lény, amilyennek állítják, hanem éppenséggel ember, mint a lelke mélyén ő maga is, és az őt ezt találja

¹⁷ Lásd még: Sue VICE, „Exploring the Fictions of Perpetrator Suffering”, *Journal of Literature and Trauma Studies* 2, 1. sz. (2014): 15–25, doi:10.1353/jlt.2014.0006; valamint a jól ismert (és azóta megkérdőjelezett) stanfordi börtönkísérletet: Craig HANEY, W. Curtis BANKS and Philip G. ZIMBARDO, „A study of prisoners and guards in a simulated prison”, *Naval Research Review* 30 (1973): 4–17.

¹⁸ Eric LEAKE, „Humanizing the Inhumane: The Value of Difficult Empathy”, in *Rethinking Empathy Through Literature*, eds. Meghan Marie HAMMOND and Sue J. KIM, 175–185 (New York–London: Routledge, 2014).

elviselhetetlennek, a másik néma kitartását, az őt tehát azért üti az elítéltet, hogy megszüntesse közös emberségüket. De ez természetesen nem működik: minél nagyobb üt az őt, annál inkább kénytelen megállapítani, hogy a rab nem hajlandó magát alacsonyabb rendű embernek tekinteni. Végül nem marad más megoldás az őt számára, mint megölni a rabot, ami tényszerűen a végső kudarc.¹⁹

Wirths kivételes pontossággal határozza meg a dehumanizációt, amely valóban nem más, mint a „közös emberségünk” megszüntetésére irányuló ütés. Az elkövető (*perpetrator*) pedig úgy jelenik meg, mint aki az én és a másik, a barát és az ellenség közti hierarchikus oppozíciót, mondhatni a „politikait” (Carl Schmitt), mintegy elköveti (*perpetrates*) és egyben újra és újra megismétli, állandóvá teszi (*perpetuates*). A különbség tulajdonképpen már mindig eleve intézményesítésre került, ám az elkövető ismételten létrehozta ezt. A dehumanizáció elkövetése, a közös emberség megszüntetésére irányuló ütés tehát performatív és konstatív is egyben.²⁰

Hogy az irodalom mégsem objektív filozófiai érvelés, azt mi sem mutatja jobban, mint hogy a fenti monológ egy SS-tiszt szájából hangzik el, vagyis itt egy elkövető hangját halljuk. Mit is kezdünk hát vele? Egyetérthetünk egy SS-tiszttel? Intellektuális szempontból nyilván igen, annál is inkább, mivel a szerző, Jonathan Littell, még egyet csavar a narratív technikán: Wirths érvelése anakronisztikus módon Emmanuel Lévinas *Teljesség és végtelen* című művét²¹ idézi meg. Köztudott, hogy Lévinas, a litván, zsidó filozófus hadifogolyként élte túl a holokausztot, vagyis az elkövető hangjába az áldozat hangja keveredik. Az énben tehát ott a másik, a barátban az ellenség és az ellenségben a barát. Többek között ezzel a technikával mutat rá a regény nemcsak a közös emberségen esett ütés tarthatatlanságára, hanem a vágás, a különbségtevés önkényességére is. Vagyis a szöveg nem azt csinálja, amit náci narrátora(i) mond(anak), amikor különbséget tesznek (zsidó és nem zsidó, barát és ellenség stb. között). S ez utóbbi jellegzetesség, immár narratológiai szempontból, az elbeszélői hang és az olvasói empátia fogalmában rejlő ellentmondásokra is figyelmeztet. Meg tudjuk egyáltalán mondani, hogy kinek a „hangját halljuk”, s hogyan is kéne egy önmagától folyton elkülönülő hanggal „együtt éreznünk”, empátikusnak lennünk?

Sokszor az sem egyértelmű, hogy egy alkotás dehumanizáló, vagy épp ellenkezőleg, színre viszi a dehumanizációt. Daniel Defoe mindenki által ismert *Robinson Crusoe* című fiktiivő önéletrajza (1719) például dehumanizáló módon mutatja be Pénteket, miközben tematikusan humanizálni szeretné. A *Robinson* proto-fejlődés-regény: Robinson Crusoe, az önéletrajzi elbeszélő egy lakatlan szigetre vetődik,

¹⁹ LITTELL, *Jóakaratiúk*, 753.

²⁰ A fenti érveléshez lásd még Marc Redfield *Shibboleth: Judges, Derrida, Celan* című előadását, amely 2019. május 13-án hangzott el az ELTE BTK-n.

²¹ Emmanuel LÉVINAS, *Teljesség és végtelen: Tanulmány a külsőről*, ford. TARNAY László, Dianoia (Pécs: Jelenkor Kiadó, 1999).

ahol megtér, s egy mikrotársadalmat épít fel egyedül, miközben „civilizálja” a bennszülöttet, Pénteket. Bár a regény Péntek fejlődéséről, pontosabban Crusoe általi „fejlesztéséről” is beszámol, ez utóbbi „Bildung” során Péntek gyakran Robinson puszta eszközévé (s nem pedig önmagában való céllá) válik, miközben nevét, nyelvét és kultúráját Robinson kitörli. Mivel Defoe nem keretezi meta-reflektív eszközökkel e folyamatot, hiszen maga is osztja kora meggyőződését a „négernek” alsóbbrendűségéről (akiket, következésképp, „humanizálni” kell), az egyszeri olvasó öntudatlanul az egyes szám első személyű elbeszélővel azonosul, s mindvégig hisz a gyarmatosító Robinson „jobbító”, s egyben „jó” szándékában. Defoe regénye tehát mai szemszögből nézve nem tekinthető kritikusnak. Ám a 18. század elején, az *Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata* előtt több mint fél évszázaddal még nem volt meg az a jogi-politikai környezet, amelyben mai értelemben vett elkövetőről beszélhetnénk. Ezzel szemben J. M. Coetzee dél-afrikai szerző *Foe* (1986) című műve, amelynek traumatikus magja éppen Péntek nyelvének elvesztése, már a *Robinsonban* megvalósuló dehumanizáció kritikus reprezentációjaként olvasható, hiszen 1986-ban az apartheidre reflektál. A befogadó a *Foe* esetében is egy viszonylagos hatalmi pozícióban lévő (női) elbeszélővel azonosul, ám folyamatosan szembesülni kényszerül a reprezentációban óhatatlanul jelenlévő performatív erőszakkal, azzal, hogy milyen nehéz is a „másikat” *nem* dehumanizálni.²²

Azt mondom, kannibál, és kannibállá változik; azt mondom, kertész, és kertész lesz. Melyik Péntek valódi énje? Ön azt feleli, se nem kannibál, se nem kertész, ezek puszta nevek, nem érintik a lényegét, hiszen ő saját maga, Péntek nem más, mint Péntek. Pedig ez nem így van. Nem számít, Péntek minek tartja magát (tartja magát valakinek? – ugyan honnét tudhatnánk meg?), a világ számára akkor sem lesz más, csak akit csinállok belőle.²³

Ehhez hasonló példák és problémák mentén haladva a konferenciafelhívásban a következő kérdéseket tettük fel. Mi jellemzi a dehumanizáló ábrázolás- és beszédmódot, és mi a dehumanizáló ábrázolásmód kritikus ábrázolását? Melyik hogyan, milyen technikákkal irányítja vagy zavarja össze a befogadói együttérzést?²⁴ Hogyan ábrázolható a dehumanizáció folyamata, lehet-e etikus a dehumanizáció ábrázolása az elkövető szemszögéből, és szükség van-e egyáltalán a reprezentációnak ilyesféle etikájára, netán politikájára? Mit adhat az elkövetőt és a dehumanizáció folyamatát kritikusan előterbe helyező művek értelmezéséhez

²² Erről lásd: TIMÁR Andrea, „Trauma, együttérzés, Coetzee”, *Jelenkor* 54, 10. sz. (2011): 1034–1046.

²³ John Maxwell COETZEE, *Foe*, ford. BABITS Péter (Budapest: Art Nouveau, 2004), 184.

²⁴ Lásd ehhez: Suzanne KEEN, *Empathy and the Novel* (Oxford: Oxford University Press, 2007); Anna LINDHÉ, „The Paradox of Narrative Empathy and the Form of the Novel, or What George Eliot Knew”, *Studies in the Novel* 48, 1. sz. (2016): 19–42; *Rethinking Empathy Through Literature*, eds. Meghan Marie HAMMOND and Sue J. KIM (New York–London: Routledge, 2014).

megjelenésének történeti, politikai, társadalmi kontextusa, valamint recepciótörténete? A kötet tanulmányai természetesen számos más izgalmas kérdést is feltesznek, jó néhány túl is mutat a konferenciafelhívás keretein. Szerkezetileg a konferencia szekcióinak felépítését próbáltuk követni.²⁵

²⁵ A konferencia plenáris előadója Maria Kronfeldner volt (vö. Maria KRONFELDNER, *What's Left of Human Nature?: A Post-Essentialist, Pluralist, and Interactive Account of a Contested Concept* [Cambridge–London: The MIT Press, 2018.]), ám ő nem tudott végleges szöveget adni, ezért a kötet Chantal Delsol előadásával kezdődik, amely a Budapesti Francia Intézetben hangzott el 2019 áprilisában.